

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

Fakültə : Aqrar iqtisadiyyat

Şöbə: Əyani

İxtisas: Mühasibat uçotu və audit

Kafedra : Mühasibat uçotu və audit

Müdafiəyə buraxılır

Kafedra müdiri _____

“ _____ ” _____ 2014-cü il

D İ P L O M İ Ş İ

Mövzu: *Müəssisələrdə torpaq, tikili və avadanlıqların
uçotu və onların təkmilləşdirilməsi*

Diplom işinin rəhbəri : *i.e.n., b/m Məmmədov İ.Ə.*

Tələbə : *Səmistanlı Şəbnəm Natiq qızı*

GƏNCƏ - 2014

Referat

Diplom işi 36 səhifə kompüter yazısından, 6 cədvəldən, və 26 adda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Mövzu üzrə əsas sözlər: torpaq, tikili və avadanlıqlar, : torpaq, tikili və avadanlıqlar qiymətləndirilməsi, uzunmüddətli aktivlər, : torpaq, tikili və avadanlıqların daxil olması, : torpaq, tikili və avadanlıqlar çıxması, amortizasiya norması.

Tədqiqat obyektı: Göygöl rayonu Elmi Tədqiqat Heyvandarlıq institutunun yardımçı təcrübə təsərrüfatı

Tədqiqatın məqsədi: Göygöl rayonu ETHİ-nun yardımçı təcrübə təsərrüfatında torpaq, tikili və avadanlıqların uçotunun vəziyyətini öyrənmək və onun təkmilləşdirilməsini verməkdən ibarətdir

İş prosesində: Diplom işinin yazılmasında mövzuya dair ədəbiyyatdan ---- Göygöl rayonundakı ETHİ-nun yardımçı təcrübə təsərrüfatını illik hesabatlarından, ilkin sənədlərdən, qruplaşdırma və digər elmi-tədqiqat üsullarından istifadə olunmuşdur.

İş prosesində torpaq, tikili və avadanlıqların uçotunun vəziyyəti öyrənilmiş və onun təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr verilmişdir.

Mündəricat

Giriş	4
1. Torpaq, tikili və avadanlıqların uçotunun nəzəri-metodoloji əsasları	7
2. Təsərrüfatın iqtisadi xarakteristikası	11
3. Torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu.....	15
3.1. Torpaq, tikili və avadanlıqların təsnifatı.....	15
3.2. Torpaq, tikili və avadanlıqların qiymətləndirilməsi.....	19
3.3. Torpaq, tikili və avadanlıqların daxil olmasının uçotu.....	23
3.4. Torpaq, tikili və avadanlıqların çıxmasının uçotu	27
3.5. Torpaq, tikili və avadanlıqların köhnəlməsinin uçotu	28
3.6. Torpaq, tikili və avadanlıqların təmirinin uçotu	30
4. Torpaq, tikili və avadanlıqların uçotunun təkmilləşdirilməsi	32
Nəticə	35
Ədəbiyyat	36

Giriş

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal prosesinin əsasını əmək vasitələri, əmək əşyaları və istehlak məhsullarının istehsalında insanın məqsədəuyğun fəaliyyəti kimi əməyin özü təşkil edir. Əmək vasitələrinə maşınlar, avadanlıqlar, alətlər və əmək əşyaları təsir göstərmək və istehsal prosesində onların görünüşünü dəyişmək üçün ayrılmış digər alətlər, habelə istehsalın normal işləməsi üçün lazım olan bütün digər maddi şəraitlər (binalar, körpülər, yollar və s.) daxildir. Azərbaycan respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş və 1 yanvar 1996-cı ildə qüvvədə olan “Təşkilatların mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat”a müvafiq olaraq 1 yanvar 1996-cı ildən sonra alınan əsas vəsait vahidinin və y dəstinin dəyərinin minimum həddi 100 manat həcmində müəyyən edilmişdir.

Yeni Milli Mühasibat Uçotu qaydalarında artıq 100 manat məhdudluğu yoxdur, sadəcə 1 il məhdudluğu var. Belə çıxır ki, yeni standartlara əsasən, əgər hər hansı bir aktivin, əmlakın dəyəri 100 manatdan aşağıdırsa, amma onun faydalı istifadə müddəti 1 ildən yuxarıdırsa, artıq o “torpaq, tikili və avadanlıq” kimi uçota alın bilər.

“Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə” 7 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartı 64 maddədən ibarətdir və burada tam şəkildə verilib.

Bu standart digər Milli Mühasibat Uçotu Standartının başqa uçot qaydasının tələb etdiyi və ya başqa uçot qaydasının istifadəsinə yol verdiyi hallar istisna olmaqla torpaq, tikili və avadanlıqların mühasibat uçotuna tətbiq edilməlidir.

Bu standart aşağıdakılara tətbiq edilmir:

- a) “satış üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli aktivlərin uçot və dayandırılmış əməliyyatlar üzrə” Kommersiya təşkilatları üçün 23 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnifləşdirilən torpaq, tikili və avadanlıqlar;
- b) Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə aid edilən bioloji aktivlər;
- c) Investisiya mülkiyyətinə;
- d) Tədqiqat və qiymətləndirmə aktivlərinin tanınması və ölçülməsinə;
- e) Neft, təbii qaz və oxşar bərpa edilməyən ehtiyatlar kimi yeraltı sərvətlər və faydalı qazıntılardan istifadə hüquqlarına.

Buna baxmayaraq, hazırkı standart bu maddənin b) və a) bəndlərində təsvir edilmiş aktivlərin inkişafı və saxlanması üçün istifadə olunan torpaq, tikili və avadanlıqlarına tətbiq edilir.

Mühasibat balansının 11-ci maddəsi “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” adlanır. Bu maddəyə təşkilatın maddi və fiziki formaya malik aktivləri daxildir. “Torpaq , tikili və avadanlıqlar” 7 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartında açıqlanıb. Mühasibat balansının bu maddəsinə təşkilatın mülkiyyətində olan və ya maliyyə icarəsi üzrə istifadə edilən amortizasiya xərcləri çıxıldıqdan sonra torpağın, tikililərin, avadanlıqların, maşınların, cihazların, nəqliyyat vasitələrinin və digər torpaq, tikili və avadanlıqların xalis balans dəyəri aiddir. Bu maddəyə həmçinin 13 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartına əsasən torpaq, tikili və avadanlıqların təkrar istehsalı ilə əlaqəli yaranmış hər hansı məsrəflərin kapitallaşdırılması daxildir. Torpaq, tikili və avadanlıqlar müvafiq olaraq hesablar planının 111 və 113-cü hesablarında uçota alınır.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar dövriyyədən kənar maddi aktivlər olmaqla, hər bir təşkilat tərəfindən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

- a) istehsalda və ya mal-materialların çatdırılması və ya xidmətlərin göstərilməsində;
- b) digər tərəflərə icarəyə verilməsi zamanı;
- c) inzibati məqsədlər üçün.

Bütün torpaq, tikili və avadanlıqlar əldə edilməsinə və ya qurulmasına çəkilən xərclərin həcmindən, onların ödənilməsi qaydasından, xidmət müddətindən asılı olaraq, torpaq, tikili və avadanlıqlara və inventarlara bölünür.

Təşkilatda torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu üzrə tətbiq edilən ilkin sənədlərin nümunəvi formaları Maliyyə Nazirliyi ilə razılığa əsasən DSK tərəfindən işlənib hazırlanıb. Bu uçot sənədlərinin vahid metodologiyasını və göstəricilər sistemini təmin edir, habelə torpaq, tikili və avadanlıqların, bioloji aktivlərin bütün ilkin uçotunun təşkilini sadələşdirir və nizama salır.

Təşkilatda torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu onların nümunəvi təsnifatına müvafiq olaraq , mərkəzləşmiş qaydada təşkil edilir. Uçot hər bir təsərrüfat qrupu daxilində ayrı-ayrı inventar obyektləri çərçivəsində aparılır. İnt inventar obyekt dedikdə, vahid bütövlükdə birləşdirilmiş və konkret istehsal funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün ayrılmış torpaq, tikili və avadanlıqların, bioloji aktivlərin hər bir ayrıca və ya kompleks əşyası başa düşülür.

Uçotun düzgün təşkil edilməsi və torpaq, tikili və avadanlıqların mühafizəsinə nəzarətin təmin edilməsi üçün, hər bir inventar obyektinə müəyyən nömrə verilir. Həmin nömrə metal jetona dəlinir və yaxud da obyektə yağlı boya ilə yazılır. Bu zaman həmin vəsaitlərin hər bir nomenklatura qrupu üçün seriya sıra nömrəsi ayrılışdır ki, bunun vasitəsi ilə həmin şifr əsasında obyektin bu və ya digər təsnifat qrupuna, məsələn, bina üçün 001-099, qurğular üçün 100-199 və i.a. aid olduğunu müəyyən etmək mümkün olur. İnt inventar nömrəsi obyektin təşkilatda bütün istismar

dövrü ərzində saxlanılır. O, obyektin mövcud olması və hərəkətini rəsmiləşdirən bütün ilkin sənədlərdə əks olunur.

Torpaq, tikili və avadanlıqların obyektlər üzrə analitik uçotu təşkilatın mühasibatı tərəfindən nümunəvi formada inventar kartoçkalarında aparılır. Bütün inventar kartoçkaları hər bir obyektə ayrıca açılır.

İstismar prosesində təşkilatın daxilində obyektin yerdəyişməsi haqqında , onun əsaslı təmiri və çıxması haqqında kartoçkalarda qeydlər aparılır. Bunun üçün əsas, ilkin sənədlərin, texniki pasportların və vəsait obyektlərinin əldə edilməsinə, qurulmasına, yerləşməsinə və ləğv edilməsinə aid digər sənədlərin məlumatları xidmət edir. Ən mühüm obyektlərə təşkilatın baş mexanik şöbəsində xüsusi pasport hazırlanır.

Torpaq, ikili və avadanlıqların düzgün istifadə edilməsi, ölkənin iqtisadiyyatının gələcəkdə yüksəldilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə həmin vəsaitlərin yaxşı təşkil edilmiş mühasibat uçotu çox vacibdir.

1. Torpaq, tikili və avadanlıqların uçotunun nəzəri-metodoloji əsasları

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal prosesinin əsasını əmək vasitələri, əmək əşyaları və istehlak məhsullarının istehsalında insanın məqsədəuyğun fəaliyyəti kimi əməyin özü təşkil edir. Əmək vasitələrinə maşınlar, avadanlıqlar, alətlər və əmək əşyaları təsir göstərmək və istehsal prosesində onların görünüşünü dəyişmək üçün ayrılmış digər alətlər, habelə istehsalın normal işləməsi üçün lazım olan bütün digər maddi şəraitlər (binalar, körpülər, yollar və s.) daxildir. Azərbaycan respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş və 1 yanvar 1996-cı ildə qüvvədə olan “Təşkilatların mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat”a müvafiq olaraq 1 yanvar 1996-cı ildən sonra alınan əsas vəsait vahidinin və y dəstinin dəyərinin minimum həddi 100 manat həcmində müəyyən edilmişdir.

Yeni Milli Mühasibat Uçotu qaydalarında artıq 100 manat məhdudiyəti yoxdur, sadəcə 1 il məhdudiyəti var. Belə çıxır ki, yeni standartlara əsasən, əgər hər hansı bir aktivin, əmlakın dəyəri 100 manatdan aşağıdırsa, amma onun faydalı istifadə müddəti 1 ildən yuxarıdırsa, artıq o “torpaq, tikili və avadanlıq” kimi uçota alına bilər.

“Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə” 7 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartı 64 maddədən ibarətdir və burada tam şəkildə verilib.

Bu standart digər Milli Mühasibat Uçotu Standartının başqa uçot qaydasının tələb etdiyi və ya başqa uçot qaydasının istifadəsinə yol verdiyi hallar istisna olmaqla torpaq, tikili və avadanlıqların mühasibat uçotuna tətbiq edilməlidir.

Bu standart aşağıdakılara tətbiq edilmir:

- f) “satış üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli aktivlərin uçot və dayandırılmış əməliyyatlar üzrə” Kommersiya təşkilatları üçün 23 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnifləşdirilən torpaq, tikili və avadanlıqlar;
- g) Kənd təsərrüafı fəaliyyətinə aid edilən bioloji aktivlər;
- h) Investisiya mülkiyyətinə;
- i) Tədqiqat və qiymətləndirmə aktivlərinin tanınması və ölçülməsinə;
- j) Neft, təbii qaz və oxşar bərpa edilməyən ehtiyatlar kimi yeraltı sərvətlər və faydalı qazıntılardan istifadə hüquqlarına.

Buna baxmayaraq, hazırkı standart bu maddənin b) və a) bəndlərində təsvir edilmiş aktivlərin inkişafı və saxlanması üçün istifadə olunan torpaq, tikili və avadanlıqlarına tətbiq edilir.

Mühasibat balansının 11-ci maddəsi “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” adlanır. Bu maddəyə təşkilatın maddi və fiziki formaya malik aktivləri daxildir. “Torpaq , tikili və avadanlıqlar” 7 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartında açıqlanıb. Mühasibat balansının bu maddəsinə təşkilatın mülkiyyətində olan və ya maliyyə icarəsi üzrə istifadə edilən amortizasiya xərcləri çıxıldıqdan sonra torpağın, tikililərin, avadanlıqların, maşınların, cihazların, nəqliyyat vasitələrinin və digər torpaq, tikili və avadanlıqların xalis balans dəyəri aiddir. Bu maddəyə həmçinin 13 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartına əsasən torpaq, tikili və avadanlıqların təkrar istehsalı ilə əlaqəli yaranmış hər hansı məsrəflərin kapitallaşdırılması daxildir. Torpaq, tikili və avadanlıqlar müvafiq olaraq hesablar planının 111 və 113-cü hesablarında uçota alınır.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar dövriyyədən kənar maddi aktivlər olmaqla, hər bir təşkilat tərəfindən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

- d) istehsalda və ya mal-materialların çatdırılması və ya xidmətlərin göstərilməsində;
- e) digər tərəflərə icarəyə verilməsi zamanı;
- f) inzibati məqsədlər üçün.

Bütün torpaq, tikili və avadanlıqlar əldə edilməsinə və ya qurulmasına çəkilən xərclərin həcmindən, onların ödənilməsi qaydasından, xidmət müddətindən asılı olaraq, torpaq, tikili və avadanlıqlara və inventarlara bölünür.

Təşkilatda torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu üzrə tətbiq edilən ilkin sənədlərin nümunəvi formaları Maliyyə Nazirliyi ilə razılığa əsasən DSK tərəfindən işlənib hazırlanıb. Bu uçot sənədlərinin vahid metodologiyasını və göstəricilər sistemini təmin edir, habelə torpaq, tikili və avadanlıqların, bioloji aktivlərin bütün ilkin uçotunun təşkilini sadələşdirir və nizama salır.

Təşkilatda torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu onların nümunəvi təsnifatına müvafiq olaraq , mərkəzləşmiş qaydada təşkil edilir. Uçot hər bir təsərrüfat qrupu daxilində ayrı-ayrı inventar obyektləri çərçivəsində aparılır. İnt inventar obyekt dedikdə, vahid bütövlükdə birləşdirilmiş və konkret istehsal funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün ayrılmış torpaq, tikili və avadanlıqların, bioloji aktivlərin hər bir ayrıca və ya kompleks əşyası başa düşülür.

Uçotun düzgün təşkil edilməsi və torpaq, tikili və avadanlıqların mühafizəsinə nəzarətin təmin edilməsi üçün, hər bir inventar obyektinə müəyyən nömrə verilir. Həmin nömrə metal jetona dəlinir və yaxud da obyektə yağlı boya ilə yazılır. Bu zaman həmin vəsaitlərin hər bir nomenklatura qrupu üçün seriya sıra nömrəsi ayrılışdır ki, bunun vasitəsi ilə həmin şifr əsasında obyektin bu və ya digər təsnifat qrupuna, məsələn, bina üçün 001-099, qurğular üçün 100-199 və i.a. aid olduğunu müəyyən etmək mümkün olur. İnt inventar nömrəsi obyektin təşkilatda bütün istismar

dövrü ərzində saxlanılır. O, obyektin mövcud olması və hərəkətini rəsmiləşdirən bütün ilkin sənədlərdə əks olunur.

Torpaq, tikili və avadanlıqların obyektlər üzrə analitik uçotu təşkilatın mühasibatı tərəfindən nümunəvi formada inventar kartoçkalarında aparılır. Bütün inventar kartoçkaları hər bir obyektə ayrıca açılır.

İstismar prosesində təşkilatın daxilində obyektin yerdəyişməsi haqqında, onun əsaslı təmiri və çıxması haqqında kartoçkalarda qeydlər aparılır. Bunun üçün əsas, ilkin sənədlərin, texniki pasportların və vəsait obyektlərinin əldə edilməsinə, qurulmasına, yerləşməsinə və ləğv edilməsinə aid digər sənədlərin məlumatları xidmət edir. Ən mühüm obyektlərə təşkilatın baş mexanik şöbəsində xüsusi pasport hazırlanır.

İnventar kartoçkaları torpaq, tikili və avadanlıqların hər bir qrup üzrə nümunəvi formalı xüsusi siyahılarda qeydiyyatdan keçirilir. Onlarda kartoçkaların nömrələri, inventar nömrələri qeyd edilir. İnventar kartoçkalarında aparılan qeydlərin düzgün və tam olmasına nəzarətin həyata keçirilməsinə siyahılar imkan verir.

Torpaq, ikili və avadanlıqların düzgün istifadə edilməsi, ölkənin iqtisadiyyatının gələcəkdə yüksəldilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə həmin vəsaitlərin yaxşı təşkil edilmiş mühasibat uçotu çox vacibdir.

İqtisadiyyatın inkişafının başlıca istiqaməti istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsi olduğu bir şəraitdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsi xeyli dərəcədə torpaq, tikili və avadanlıqların veriminin artmasından, yəni fəaliyyət göstərən fondların hər manatına düşən məhsulun həcmimin artmasından asılıdır.

Konsolidasiya təşkilatlarında torpaq, tikili və avadanlıqları binalar, qurğular, ötürücü qurğular, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, alətlər, istehsalat inventarı və ləvazimatları, təsərrüfat inventarları və sairə vəsaitlər aiddir.

Əmək vəsaitlərinin xarakterik əlamətləri, natural (əşya) formalarını saxlamaqla istehsal prosesinə iştirakının uzun olmasından və dəyərinin istehsal edilən məhsula tədricən, hissə-hissə keçirilməsindən ibarətdir.

Aşağıdakılar təşkilatın torpaq, tikili və avadanlıqlarına aid edilmir və dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində uçota alınır:

- a) xidmət müddətindən asılı olmayaraq, hər vahidinin dəyəri müvafiq nazirlik və baş idarə tərəfindən müəyyən edilmiş dəyər 100 manatdan aşağı olan inventarlar;
- b) dəyərindən asılı olmayaraq, xidmət müddəti bir ildən az olan inventarlar;
- c) dəyərindən asılı olmayaraq, fərdi sifarişləri yerinə yetirmək üçün və ya müəyyən məmulatın seriyalı və ya kütləvi istehsalı üçün ayrılmış xüsusi alətlər və qurğular;

- d) torpaq, tikili və avadanlıqların tərkibində uçota alınan mehmanxananın yataq ləvazimatından başqa , dəyərlərindən və xidmət müddətindən asılı olmayaraq xüsusi geyimlər, ayaqqabılar və yataq ləvazimatları;

Əmək vasitələri tərkibində istehsal alətləri (maşın və avadanlıq) mühüm rol oynayır. Daha geniş mənada götürsək, əmək vasitələrinə əmək prosesinin baş verməsi üçün lazım olan bütün maddi şərait daxildir.

Torpaq və yeraltı sərvətlər, təbiətin bəxşişi və ümumxalq mülkiyyəti olduğu üçün alqı-satqı obyektə sayılmır və buna görə də pul ifadəsində qiymətləndirilir.

• Torpaq, tikili və avadanlıqlardan yaxşı istifadə olunması göstəricilərindən biri, hər şeydən əvvəl boş dayanmaları azaltmaq və iki növbəyə keçmək yolu ilə avadanlığın iş vaxtını artırmaqdan ibarətdir. Torpaq, tikili və avadanlıqdan istifadə olunmasının digər bir göstəricisi də avadanlıqdan istifadə işinin intensivlik dərəcəsidir, yəni texnikanın tətbiq edilməsi, təkmilləşdirilmələrin aparılması və texnoloji əmək tutumunun aşağı salınması əsasında avadanlığın məhsuldarlığının yüksəldilməsidir. Bu ehtiyatlar qabaqcıl ölkə təcrübəsinin və xarici təcrübənin lazımi məlumatlarından istifadə etməklə hərtərəfli texniki iqtisadi təhlil yolu ilə aşkara çıxarılır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi torpaq, tikili və avadanlıqların ən aktiv hissəsini maşın və avadanlıqlar təşkil edir. Onların köməyi ilə məhsul istehsal edilir və ya xammal emal edilir. Fondverimini yüksəltmək üçün hər bir dəzgah, aqreqat, avtomobil və traktordan yüksək bacarıqla istifadə etmək lazımdır.

Torpaq, tikili və avadanlıqların mövcudluğu, hərəkəti və istifadə edilməsi haqqında iqtisadi məlumatları, mühasibat uçotu və operativ texniki uçot məlumatlarından əldə etmək olar. Buna görə də torpaq, tikili və avadanlıqların mühasibat uçotunun birinci dərəcəli vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Torpaq, tikili və avadanlıqların mühafizəsinə nəzarətdən;
2. Torpaq, tikili və avadanlıqların mövcudluğu , daxil olması və təsərrüfatdan çıxması haqqında öz vaxtında və dəqiq məlumat əldə etməkdən;
3. Torpaq, tikili və avadanlıqların hərəkəti və səmərəli istifadə edilməsi üzərində nəzarətdən;
4. Torpaq, tikili və avadanlıqların öz vaxtında və düzgün əks etdirilməsindən;
5. Tam amortizasiya edilməmiş obyektlərin silinməsindən olan zərərlərin və ləğv etmənin nəticələrinin dəqiq müəyyən edilməsindən.

2. Təsərrüfatın iqtisadi xarakteristikası

Göygöl – Azərbaycan Respublikasında rayondur. İnzibati mərkəzi Göygöl şəhəridir. Göygöl rayonu Gəncə-Qazax istisadi rayonuna daxildir. Ərazisi 1030 km², əhalisi 57000 nəfərdir.

Bu rayon Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında həm resurs, həm də geoiqtisadi baxımdan önəm daşımaqla respublika əhəmiyyətli iqtisadi siyasi layihələrində nəzərə alınmaqdadır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Göy-göl, Qazax, Şəmkir, Tovuz rayonlarını, Gəncə və Naftalan şəhərlərini əhatə edir. Həmin rayon və şəhərlər inzibati ərazi vahidində, şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələrinə bölünürlər. İqtisadi rayonda 12 şəhər, 9 rayon, 2 şəhərdaxili rayon, 42 qəsəbə, 278 kənd inzibati ərazi vahidləri və 521 kənd yaşayış məntəqələri vardır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 375 bələdiyyə fəaliyyət göstərir.

Tədqiqat aparılan Elmi Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutu nun yardımçı təcrübə təsərrüfatı Göygöl rayonundakı Firuzabad qəsəbəsində yerləşir Qəsəbə rayon mərkəzindən 8 km aralı məsafədə yerləşir.

Təsərrüfatı iqtisadi cəhətdən xarakterizə etmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunmalıdır: təsərrüfatın torpaq fondunun quruluşu, təsərrüfatın həcmi xarakterizə edən göstəricilər, satılan məhsulların rentabellik səviyyəsi, əsas fondların quruluşu və s.

Tədqiqat aparılan ETHİ-nun yardımçı təcrübə təsərrüfatının həcmi xarakterizə edən göstəriciləri 2.1 sayılı cədvəldən görmək olar.

Cədvəl 2.1.

Göygöl rayonundakı ETHİ-nun yardımçı təcrübə təsərrüfatının həcmi xarakterizə edən göstəricilər

Göstəricilər	İ l l ə r			2011-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə artma +, azalma -
	2011	2012	2013	
1. Ümumi məhsul, manat	48208	50534	36400	-11808`
2. Ümumi milli gəlir, man.	37684	5542	13186	-24498
3. Əmtəlik məhsul, man.	22508	23000	11923	-10585
4. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq, ha	1501	1501	1501	
O cümlədən : əkin yeri, ha	263	263	163	-
5. İşçilərin orta illik sayı, nəf.	10	12	16	-
6. Əsas fondların orta illik dəyəri ,man.	52472	79281	71846	+6
O cümlədən: k kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal, fondlar man.	73252	57360	71846	-10626

7. Mal-qara, şərti baş	157	127	129	-1406
8. Məhsul istehsalı, sent.	332	307	486	-28
taxıl	599	150	926	+151
quru ot	123	108	46	+327
süd	19,3	14	17	-77
ət (diri çəkiddə)				-2,3
yun	5	2,0	2,4	-2,6

2/1 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, ETHİ-nun yardımçı təcrübə təsərrüfatı ümumi məhsulun həcminə, əmtəlik məhsulun həcminə görə rayonda orta təsərrüfatlardan biridir. Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, təsərrüfatda illər üzrə ümumi məhsul istehsalı 36400 manatdır. Belə ki, ümumi məhsulun həcmi 2011-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə 11808 manat azalmışdır. Həmin illərdə ümumi gəlir və əmtəlik məhsulların dəyəri də azalmışdır. Belə ki, 2013-cü ildə 2011-ci ilə nisbətən ümumi gəlir 24498 manat və əmtəlik məhsulun dəyəri 10585 manat azalmışdır.

Son üç ildə təsərrüfatda kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin həcmi, əkin sahəsi dəyişməmişdir. 2011-2013-cü illərdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 1501 hektar və əkin yeri 263 hektar təşkil etmişdir.

2011-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə əsas fondların orta illik dəyəri 19896 manat, kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondlarının dəyəri 1406 manat, mal-qaranın sayı 28 şərti baş, süd istehsalı 77 sentner, ət (diri çəkiddə) 23 sentner, yun istehsalı 2,6 sentner azalmış, işçilərin orta illik sayı 6 nəfər, taxıl istehsalı 154 sentner, quru ot istehsalı 327 sentner artmışdır.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat prosesində məhsul istehsalı üçün müxtəlif əmək, material, pul ehtiyatlarından istifadə edirlər. Onların tərkibində əsas yerlərdən birini də əsas fondlar tutur.

Tədqiqat aparılan Göygöl rayonundakı ETHİ-nun yardımçı təcrübə təsərrüfatı heyvandarlıq təsərrüfatı olduğu üçün burada əsas fondların tərkibində binaların və qurğuların xüsusi çəkisi yüksəkdir. Bunu 2.2 sayılı cədvəldən görmək olar

Cədvəl 2.2

ETHİ-nun yardımçı təsərrüfatında əsas fondların tərkibi və quruluşu

Göstəricilər	2011-ci il		2013-cü il		2011-ci ildə 2012-ci ildə Artma +, azalma -
	Manat	Yekuna görə %- lə	Manat	Yekuna görə %- lə	
1. Binalar	38892	47,3	38892	47,3	-
2. Qurğular	617	0,7	617	0,8	-
3. Maşın və avadanlıqların cəmi	8621	10,5	8621	12,0	-

O cümlədən:					
a)güc maşınları və avadanlıqları	1717	2,1	1717	2,4	-
b)iş maşınları və avadanlıqları	4062	4,Ş9	4062	5,7	-
4.Nəqliyyat vasitələri	6856	8,3	2698	3,7	-4158
5. İstehsalat və təsərrüfat inventar və alətləri	1912	2,3	1912	2,7	-
6. Məhsuldar heyvanlar	25112	30,4	18644	25,9	-6468
7. Əsas vəsaitlərin cəmi	82472	100	71846	100	-10626
O cümlədən: bitkiçilikdə	40809	49,5	34206	47,6	-6603
heyvandarlıqda	41663	50,5	37640	52,4	-4023

Cədvəlin təhlili göstərir ki, ETHİ-nun yardımçı təctübə təsərrüfatında 2013-cü ildə əsas vəsaitlərin cəmi 2011-ci ilə nisbətən 10626 manat azalaraq 71846 manata enmişdir. 2011-ci ildə əsas istehsal fondlarının tərkibində binalar 38892 manat və ya 47,3 %, qurğular 617 manat və ya 0,7 % , maşın və avadanlıqların cəmi 8621 manat və ya 10,5 %, nəqliyyat vasitələri 6856 manat və ya 8,3 %, istehsal və təsərrüfat inventar və alətləri 1912 manat və ya 2,3 % , məhsuldar heyvanlar 25112 manat və ya 30,4 % təşkil etmişdir. Göründüyü kimi 2011-ci illə müqayisədə əsas istehsal fondlarının tərkibində 2013-cü ildə azalma yalnız məhsuldar heyvanların və nəqliyyat vasitələrinin dəyərində olmuşdur. Əsas istehsal vəsaitlərinin tərkibində hər iki ildə əsas yeri heyvandarlığın əsas vəsaitləri tutur. Bu göstərici 50,5 - 52,4 % təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rentabellik göstəricilərindən istifadə bir qədər genişdir. Bu göstərici əsas və dövriyyə fondlarından istifadəni, məsrəflərin iqtisadi səmərəliliyinin və s. bu kimi vacib məsələlər barəsində təsəvvür yaradır. Ayrı-ayrı məhsullar üzrə rentabellik səviyyəsini hesablamaq üçün satışdan əldə edilən mənfəəti həmin məhsulun tam maya dəyərinə bölmək lazımdır. Bu göstəricinin təhlil edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ETH-nun yardımçı təcrübə təsərrüfatında satılmış məhsulların rentabellik səviyyəsini müəyyən etmək üçün 2.3 sayılı cədvəlin məlumatlarını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.3

ETHİ-nun yardımçı təcrübə təsərrüfatında satılan məhsulların rentabellik səviyyəsi

Göstəricilər	İ l l ə r			2011-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə artma +,azalma -
	2011	2012	2013	
1. Satılan məhsulların maya dəyəri, manat	22508	23000	11923	-10585
O cümlədən: bitkiçilik	6178	3154	600	-5578

heyvandarlıq	16330	19486	11323	-5007
2. Satılan məhsulların tam maya dəyəri, man.	36021	28223	16524	-19497
O cümlədən: bitkiçilik	21681	2600	816	-20865
heyvandarlıq	14340	25623	15708	+1368
3. Mənfəət +, zərər -, man.	-13513	-5223	-4601	+8912
O cümlədən: bitkiçilik	-15503	+914	-216	+15287
heyvandarlıq	+1990	-6137	-4385	-6375
4. Rentabellik səviyyəsi, %-lə				
O cümlədən: bitkiçilik	-71,5	-35,2	-26,4	+45,1
heyvandarlıq	+13,9	23,9	-27,9	-41,8

2.3 sayılı cədvəlin məlumatlarında göründüyü kimi ETHİ-nun yardımçı təcrübə təsərrüfatı son 3 ildə zərərlə nəticələnmişdir. Belə ki, 2011-ci ildə zərərlik səviyyəsi 18,5 % və 2013-cü ildə zərərlik səviyyəsi 27,9 % təşkil etmişdir. Təsərrüfatda hər iki sahə, həm bitkiçilik həm də heyvandarlıq sahələri son iki ildə zərərlə işləmişdir. 2013-cü ildə satılan məhsulların dəyəri 11423 manat, onların tam maya dəyəri 16524 manat olmuşdur. 2011-ci ildə 13513 manat, 2012-ci ildə 5226 manat, 2013-cü ildə isə 4601 manat zərər əldə edilmişdir. 2011-ci illə müqayisədə bütövlükdə təsərrüfat üzrə 2013-cü ildə zərərlik səviyyəsi 9,6 %, o cümlədən bitkiçilik üzrə 45,1 % azalmış, heyvandarlıq üzrə isə 41,8 % artmışdır.

Təsərrüfatın iqtisadi şəraitinin təhlili göstərir ki, təsərrüfatda kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait mövcuddur.

3. Torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu

3.1. Torpaq, tikili və avadanlıqların təsnifatı

Torpaq, tikili və avadanlıqların uçotunun təşkil edilməsində eyniliyə və onların mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatlar statistik ümumiləşdirmələr imkanına nail olmaq üçün, respublikanın DSK-də sahələr və bütövlükdə makroiqtisadi miqyasda həmin vəsaitlərin elmi əsaslandırılmış təsnifatı (qruplaşdırılması) işlənib hazırlanmışdır.

Hazırda DSK tərəfindən təsdiq edilmiş təşkilat vəsaitlərinin nümunəvi təsnifatı qüvvədədir. Həmin təsnifat tənzimləmə işində , uçot və hesabatın tərtib edilməsi zamanı makroiqtisadiyyatda təşkilat vəsaitlərinin oxşar qruplaşdırılmasını müəyyən etmək üçün xidmət edir və bütün nazirliklər, idarələr və başqa təşkilatlar üçün məcburi sayılır.

Tənzimləmədə, uçotda və hesabatda torpaq, tikili və avadanlıqlar istehsal prosesində iştirak etmək xarakterinə görə, mikroiqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə və fəaliyyət növlərinə görə, məqsədli təyinatlarına və yerinə yetirdikləri vəzifələrinə görə, aidiyyətinə və istifadə edilmələrinə görə təsnifləşdirilir.

Geniş təkrar istehsal prosesində təşkilat vəsaitlərinin iştirak etmə xarakterlərindən asılı olmayaraq onlar istehsal və qeyri-istehsal vəsaitlərinə bölünürlər. Torpaq, tikili və avadanlıqlar maddi istehsal sahəsində fəaliyyət göstərir və istehlak məhsulları əldə etmək üçün ayrılmışdır, qeyri-istehsal tikili və avadanlıqları qeyri-istehsal sahələrində istifadə olunur və qeyri istehsal istehlakı üçün ayrılmışdır. Torpaq, tikili və avadanlıqlara binalar, qurğular, ötürücü qurğular, maşın və avadanlıqlar, alətlər, istehsalat və təsərrüfat inventarları və digər vəsaitlər aiddir.

Qeyri-istehsal xarakterli tikintilərə və avadanlıqlara mənzil-kommunal təsərrüfatının, səhiyyənin, mədəniyyət və maarifin vəsaitləri aiddir.

Nümunəvi təsnifata müvafiq olaraq təşkilatların torpaq, tikili və avadanlıqların makroiqtisadiyyatın sahələri üzrə uçotunu təmin etmək üçün onlar aşağıdakı makroiqtisadi sahələr üzrə qruplaşdırılır: I. Sənaye, II. Kənd təsərrüfatı; III. Meşə təsərrüfatları; IV. Nəqliyyat; V. Rabitə; VI. Tikinti, VII. Ticarət və ictimai iaşə; VIII. Maddi-texniki təchizat və satış; IX. Tədarük; X. Maddi istehsal sferasının sair fəaliyyət növləri; XI. Mənzil-kommunal təsərrüfatı və əhaliyə məişət xidməti; XII. Səhiyyə, bədən tərbiyəsi və sosial təminat; XIII. Xalq təhsili; XIV. Mədəniyyət; XV. İncəsənət; XVI. Elm və elmi xidmət; XVII. Kreditləşmə və dövlət sığortası; XVIII. İdarəetmə; XIX. Həmkarlar ittifaqı və digər ictimai təşkilatlar.

Kommersiya təşkilatlarında “Sənaye” sahəsinə, sənaye məhsulu istehsalı prosesi ilə bilavasitə əlaqədar olan bütün torpaq, tikili və avadanlıqlar aid edilir.

Maliyyə Nazirliyi və DSK tərəfindən illik hesabat formalarını təsdiq edən zaman, makroiqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üçün torpaq, tikili və avadanlıqların qruplaşdırılmasının xüsusiyyətləri müəyyən edilir.

Mühasibat uçotunu təşkil etmək, hesabat tərtib etmək, habelə torpaq, tikili və avadanlıqların, bioloji aktivlərin tərkibini təhlil etmək üçün, məqsədli təyinatından və istehsal prosesindəki rolundan asılı olaraq onların növləri üzrə qruplaşdırılması olduqca vacibdir. Bu cür qruplaşdırma amortizasiyanın və həmçinin də məhsulun maya dəyərinin düzgün hesablanmasını təmin edir.

Kommersiya təşkilatlarında torpaq, tikili və avadanlıqlar məqsədli təyinatından və yerinə yetirdikləri vəzifələrdən asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. *Binalar*. Bunlara sexlərin istehsal korpusları və qurğular, anbarlar, laboratoriya, idarə binaları, yanğın korpusu, qaraj, parovoz və vaqon deposu və s. , o cümlədən , bunlarla yanaşı tikinti və qurğular, isidici və işıq avadanlıqları, su, qaz və kanalizasiya boruları və i.a. aiddir. Onlar əmək üçün və maddi qiymətlilərin saxlanması üçün normal şərait yaradırlar.

II. *Qurğular*. Buna şaxtalar, neft və qaz quyuları, tüstü boruları, şose yolları, körpülər, quyular, bəndlər, qaz quyuları, kömür quyuları, hasarlar, nasos stansiyaları və s. daxil edilir. Bu qrup vəsaitlərin təyinatı, əmək əşyalarının (xammal, materiallar və i.a.) dəyişməsi ilə əlaqədar olmayan bu və ya digər funksiyaların yaradılmasından ibarətdir.

III. *Ötürücü qurğular*. Bu qrupda yüksək və aşağı gərginlik hava xətləri, torpaq altındakı kabellər, telefon və teleqraf şəbəkəsi, radio rətibəsi, istilik ötürücüləri, elektrik və istilik enerjisi, sular, qaz, yağ, neft, hava və b. Verilməsinə imkan verən digər vəsaitlər əks olunur.

IV. *Maşın və avadanlıqlar*. Onların tərkibində güc maşınları və avadanlıqları, iş maşınları və avadanlıqları, ölçü və nizamlayıcı cihazlar, qurğular və laboratoriya avadanlıqları, hesablama texnikası, sair maşın və avadanlıqlar daxildir. Bu qrupdan avtomat maşınları və avadanlıqlar ayrıca göstərilir və uçota alınır (avtomobil dəzgahları, dəmirçi-pres avtomatları, avtomat tökmə avadanlığı):

- a) güc maşınları və avadanlıqları – istilik və elektrik enerjisi istehsal edən maşın-generatorlar, müxtəlif növ enerjini mexanilliyə çevirən maşın-mühərriklər (nüvə reaktorları, turbinlər, elektrik mühərrikləri və b.)
- b) iş maşınları və avadanlıqları - əmək əşyalarının tərkibini, formalarını və vəziyyətini dəyişdirmək məqsədi ilə onlara mexaniki, termik və ya kimyəvi təsir göstərmək vasitəsi olan maşınlar, aparatlar, avadanlıqlar. Elə həmin bu qrup vəsaitlərə istehsal prosesində əmək əşyalarının yerini dəyişdirmək üçün

- ayrılmış maşın və avadanlıqlar , habelə domnanın marten, prokat və koks sobalarında xüsusi nəqliyyat vasitələri (çuqun daşıyanlar, şlak daşıyanlar və b.) aiddir. Avtomat maşınlar, avadanlıqlar və avtomat xətlər – dəzgahlar, o cümlədən proqramla idarə edilənlər, dəmirçi presləmə avtomatları; məhsulların buraxılışının uçotu, onun keyfiyyətinə nəzarət və b. üçün avadanlıqlar;
- c) ölçü, nizamlayıcı cihazlar , qurğular və laboratoriya avadanlıqları – qalınlığı, diametri, sahəni, çəkini, vaxtı, təzyiqi, sürəti, dövrüyyənin sayını, gücü, gərginliyi və i.a. ölçmək üçün ayrılmış cihazkar və qurğular, habelə materialların sınaqdan keçirilməsi, təcrübələrin analizləri və tədqiqatların yerinə yetirilməsi üçün cihazlar.
 - d) Hesablama texnikası – elektron hesablama, idarəetmə, analoji və digər maşınlar, tələb olunan informasiyaları əldə etmək üçün verilmiş proqramlar üzrə riyazi məsələlərin həll edilməsi ilə əlaqədar proseslərin sürətləndirilməsi və avtomatlaşdırılması üçün ayrılmış qurğular.
 - e) Sair maşınlar və avadanlıqlar - sadalanan yarım qruplara daxil olmayan maşınlar və avadanlıqlar (avtomat telefon stansiyasının qurğuları, yanğın maşınları və b.)

V. *Nəqliyyat vasitələri* – sərnişinlərin , materialların, yarımfabrikatların, hazır məmulatların daşınması üçün dəmir yolu, avtomobil və nəqliyyatın digər növlərinin hərəkət edən heyəti (parovozlar, elektrovozlar, vaqonlar, gəmilər, teploxodlar, qoşqular, barjlar, avtomobillər, təyyarələr, vertolyotlar, arabalar və b. vəsaitlər).

VI. *Alətlər* – xammalın, materialların, yarımfabrikatların emalı üçün ayrılmış müxtəlif alətlər (əl və mexaniki əmək alətləri, elektrik drelisi, rəngləyici , elektrik vibratoru, kəsən və zərbə endirən və basan vəsaitlər, sıxıcılar, ştamplar, modellər); emal prosesində materialların hərəkəti üçün müxtəlif qurğular aiddir.

VII. *İstehsalat inventarları və ləvazimatları* – iş vaxtı istehsalat əməliyyatlarını yüngülləşdirmək üçün xidmət edən istehsalat təyinatlı əşyalar (iş stolu, dülgər və çilingər dəzgahı), əməyin mühafizəsində imkan verən avadanlıqlar, maye və dənəvər materialların saxlanması üçün inventarlar (baklar, doqqazlar, çəlləklər və i.a.)

VIII. *Təsərrüfat inventarları* – idarə və təsərrüfat inventarları (şkaflar, divanlar, stollar, kreslolar, seyflər, çoxaldıcı aparatlar, yazı maşınları, xalçalar, yanğın əleyhinə inventarlar).

IX. *İş heyvanları və məhsuldar mal-qara* - atlar, öküzlər, dəvələr , inəklər, törədici buğalar, marallar, dovşanlar, ana donuzlar, qiyunlar, keçilər və digər heyvanlar.

X. *Çox illik əkmələr* – giləmeyvə ağacları və kolları, canlı hasarlar, yaşıllıq və bəzək əkmələri və i.a.

XI. *Torpağın yaxşılaşdırılması üzrə əsaslı xərclər* (qurğuların yaradılması ilə əlaqədar olmayanlar) – torpaq sahələrinin hamarlanması, şum altına sahələrin təmizlənməsi, su quyularının təmizlənməsi, qeyri-inventar xarakterli kapital qoyuluşları hesabına həyata keçirilən məsrəflər.

XII. *Sair tikili və avadanlıqlar* – kitabxana fondu, muzey qiymətliləri, icarə edilmiş tikili və avadanlıqlara çəkilən məsrəflər və əvvəlki qruplara daxil olmayan xərclər.

İstehsalat vəsaitlərinə həmçinin kənd təsərrüfatının, ticarətin, tikintinin və b. tikili və avadanlıqları aiddir. Uçotda onlar hər hansı bir əlamətinə bölünmədən, fəaliyyət göstərən sahələr üzrə yuxarıda qeyd olunduğu kimi bütövlükdə göstərilir.

Qeyri-istehsalat vəsaitləri qrupuna mənzil-kommunal təsərrüfatının və əhalinin məişət xidmətinin, səhiyyənin, bədən tərbiyəsinin, təhsilin, mədəniyyətinin, incəsənətin və digər qeyri-istehsal sahələrinin torpaq, tikili və avadanlıqlarını aid edirlər.

İstehsalat və təsərrüfat fəaliyyətində obyektlərin istifadə edilməsindən asılı olaraq, fəaliyyətdə olan, ehtiyatda olan, fəaliyyətdə olmayan və icarədə olan tikili və avadanlıqların yüklənməsi və səmərəli istifadə edilməsi, köhnəlmiş vəsaitlərin dəyişilməsi imkanları, lazım olmayan vəsaitlərin başqa təşkilatlara verilməsi və ya satılması, habelə istehsal xərclərinə daxil edilmək üçün, köhnəlməsinin düzgün hesablanması haqqında informasiyaları əldə etmək üçün lazımdır. Bu bir də ona görə lazımdır ki, amortizasiyanın hesablanması qrupun daxilində müxtəlif cür aparılır. Məsələn, ehtiyatda olan torpaq, tikili və avadanlıqlara amortizasiya tamamilə bərpa hissəsində hesablanır, istismarda olan torpaq, tikili və avadanlıqlara nəinki tamamilə bərpa üçün hesablanır, həm də lazım olanda təmir fondu yaradılır, konservasiyada olan tikili və avadanlıqlara (hökumətin qərarı ilə) amortizasiya hesablanır.

Fəaliyyətdə olan tikili və avadanlıqları istehsalat və təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunanlar aid edilir. Ehtiyatda olanlar təmir, modelləşdirmə və ya tamamilə çıxan zaman fəaliyyətdə olanlar dəyişmək üçün istifadə olunurlar. Fəaliyyətdə olmayanlara hər hansı səbəb görə istifadə olunmayan tikili və avadanlıqlar aiddir.

Aidiyyətinə görə torpaq, tikili və avadanlıqlar xüsusi və icarə edilmişlərə bölünürlər. Xüsusi tikili və avadanlıqlar kommersiya təşkilatının balansında əks olunur, icarə edilənlər isə başqa təşkilata məxsus olan müəyyən ödəmə ilə müvəqqəti istismar olunur, həmin təşkilatda amortizasiya (köhnəlmə) hesablanmadan və ya cari icarədə uçota alınır.

3.2. Torpaq, tikili və avadanlıqların qiymətləndirilməsi

Torpaq, tikili və avadanlıqların tənzimləşdirilməsi və uçota alınmasında onların düzgün qiymətləndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Torpaq, tikili və avadanlıqlar natural və dəyər göstəriciləri üzrə qiymətləndirilir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların natural göstəricilər üzrə uçota alınması və tənzimlənməsi həmin vəsaitlərin texniki tərkibini müəyyən etməyə, təşkilatın istehsal güclərini hesablamağa, istehsal fondlarından səmərəli istifadə etmək üçün daxili istehsalat imkanlarını aşkara çıxarmağa imkan verir. Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyərlə qiymətdən düşməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Torpaq, tikili və avadanlıqların dinamikası, quruluşu, həmin vəsaitlərin ümumi məbləği dəyərlə hesablanır. Torpaq, tikili və avadanlıqlar: a) ilkin dəyərlə; b) ədalətli dəyərlə; c) köhnəlmə dəyərini çıxmaqla hesablanmış dəyərlə (qalıq dəyəri balans dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar, onların gətirilməsi və qurulması üzrə xərcləri daxil etməklə, əldə edilməsinə və yaxud tikintisinə çəkilən məsrəflərdən ibarət olan bütöv manata qədər məbləğlərdə ilkin (inventar) dəyərilə uçota alınır.

Torpaq, tikili və avadanlıqların ilkin dəyəri, bir qayda olaraq onların bütün fəaliyyət dövrü ərzində dəyişilmir. Yalnız kökündən yenidənqurma və ya yeni avadanlıqda təmin edilmə, ya da ilkin dəyərində səhvin aşkar edilməsi istisnalıq təşkil edir. Ümumiyyətlə, yenidən qiymətləndirmə ancaq hökumətin qərarı ilə həyata keçirilir.

İlkin dəyər aşağıdakı düstur əsasında hesablanır: $İd = Q + Naq + Mon$

Burada $İd$ – torpaq, tikili və avadanlıqların ilkin dəyərini;

Q – avadanlığın alınma qiyməti;

Naq – avadanlığın istehsalata gətirilməsi ilə əlaqədar olan hazırlıq və nəqliyyat xərcləri;

Mon – tikinti-quraşdırma xərcləri.

Cari uçotda ilkin dəyərdən başqa torpaq, tikili və avadanlıqların qalıq dəyəri ilə müəyyən edilir. Torpaq, tikil və avadanlıqların qalıq dəyərini tapmaq üçün onun ilkin dəyərindən köhnəlmə məbləğini çıxmaq lazımdır.

Avadanlıqların istehsalı və eləcə də tikinti işlərinin aparılması müxtəlif dövrlərdə əmək məhsuldarlığının, əmək haqqının və materiallar üçün qiymətlərin səviyyəsi dəyişilən şəraitdə aparılır. Ona görə müxtəlif vaxtlarda əldə edilmiş, yaxud istehsal edilmiş birinci torpaq, tikili və avadanlıqların ilkin dəyəri əmək məsrəflərinin müxtəlif səviyyəsini əks etdirir, yəni eyni növ torpaq, tikili və avadanlıqların başagəlmə məbləği müxtəlif olur.

Torpaq, tikili və avadanlıqları ilkin dəyərini və qalıq dəyərini cari uçot məlumatlarından istifadə etməklə aşkar etmək mümkün olarsa, ədalətli dəyəri isə

yalnız torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsi yolu ilə müəyyən edilir. Torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsi 1925-ci ilin oktyabrın 1-də aparılmışdır. Bu tarixə kimi təşkilatların balanslarında torpaq, tikili və avadanlıqlar həm əvvəlki çar valyutsı ilə (qızıl manatla) və həm də qiymətdən düşmüş sovet valyutası ilə uçota alınır. Yenidən qiymətləndirmə sonra 1945-ci il yanvarın 1-nə və 1960-cı il yanvarın 1-nə olan tarixə aparılmışdır. Texniki tərəqqinin yüksək temple inkişafı və planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş bir sıra iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq 1972-ci il yanvarın 1-nə olan vəziyyətə növbəti yenidən qiymətləndirmənin aparılmasının vacibliyi ortaya çıxdı.

Bərpa (ədalətli) dəyəri dedikdə müasir şəraitdə torpaq, tikili və avadanlıqların həmin obyektinin əldə edilməsi və ya tikilməsi üçün lazım olan məsrəf məbləğləri başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasında torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsi üç dəfə Nazirlər Kabinetinin aşağıdakı müvafiq qərarları ilə həyata keçirilmişdir:

- 1) 20 yanvar 1993-cü il tarixli 57 sayılı qərar;
- 2) 16 iyun 1994-cü il tarixli 238 sayılı qərar;
- 3) 2 avqust 1996-cı il tarixli 99 sayılı qərar.

1993-cü ilin yanvarın 1-nə yenidən qiymətləndirilmiş torpaq, tikili və avadanlıqların onların bərpa dəyəri hesab olunurdu. 1993-cü il yanvarın 1-dən sonra işə salınan torpaq, tikili və avadanlıqların isə onun inventar dəyəri hesab olunurdu.

Azərbaycan Respublikasının NK-nin 2 avqust 1996-cı ildə AR-da torpaq, tikili və avadanlıqların (fondların) yenidən qiymətləndirilməsi haqqında 99 sayılı qərarı olmuşdur. Torpaq, tikili və avadanlıqların balans dəyərinin mövcud bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırılması və özəlləşdirmə prosesində dövlət əmlakının dəyərinin düzgün müəyyənləşdirilməsini təmin etmək mülkiyyət formasından və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq AR-da olan bütün idarə və təşkilatlara tapşırılmışdır ki, 1996-cı il iyul ayının 1-i vəziyyətinə mövcud torpaq, tikili və avadanlıqların bu qərarla təsdiq edilmiş Əsasnaməyə uyğun olaraq, indeksləşdirmə yolu ilə yenidən qiymətləndirilməsini həyata keçirsinlər.

Həmin qərarla müəyyən edilmişdir ki, bütün təşkilatlarda torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində yaranan dəyər fərqi onların sərəncamında qalır. Bu qərarla torpaq, tikili və avadanlıqların vahidinin və dəstinin dəyərinin minimum həddi 100 manat həcmində limitləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsinin nəticələri mühasibat uçotu və hesabatında aşağıdakı qaydada əks etdirilir.

01 iyul 1996-cı ilə balansda olan əsas vəsaitlərin balans dəyərində təyin edilmiş müvafiq indekslər (əmsallar) tətbiq etmək yolu ilə yenidən haqq-hesab edilərək bərpa dəyəri müəyyənləşdirildikdən (yenidən qiymətləndirildikdən) sonra onların 01 iyul 1996-cı ilə balans dəyəri ilə bərpa dəyəri arasındakı fərq (artım) 01 “Əsas vəsaitlər”, eyni zamanda gələcəkdə alınma hüququ olan uzun müddətə icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər üzrə 03 “Uzun müddətə icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər” debetində və istehsalat təyinatlı əsas vəsaitlər 87 “Əlavə kapital” hesabının, qeyri-istehsalat təyinatlı əsas vəsaitlər üzrə isə 88 “Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)” hesabının 4-cü “Sosial sferaların fondu” subhesabının kreditində əks etdirilir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsi və bunların əsaslandırılmış köhnəlmə normalarının müəyyən edilməsi məhsulun maya dəyərində hesablanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mühasibat uçotunda və hesabatda torpaq, tikili və avadanlıqların bir qayda olaraq, ilkin dəyərlə əks əks etdirirlər, o da aşağıdakı obyektlər üçün müəyyən edilir:

a) təşkilatın özündə hazırlananlar, habelə ödəmə hesabına digər təşkilatlardan və şəxslərdən əldə edilənlər – gətirilmə, quraşdırma, tikilmə üzrə xərcləri daxil etməklə həmin obyektlərin tikilməsi və ya əldə edilməsi üzrə faktiki məsrəflərdən asılı olaraq;

b) nizamnamə kapitalına təsisçilər tərəfindən onların keçirdikləri qoyuluşların tərəflərin razılaşması üzrə;

c) digər təşkilatlardan və şəxslərdən əvəzsiz alınanlar, habelə hökumət orqanının subsidiyaları kimi daxil olanlar – ekspert yolu ilə və ya qəbul-təhvil sənədlərinin məlumatları üzrə.

Əvvəlcə istismarda olan ödəmə hesabına əldə edilən torpaq, tikili və avadanlıqlar, gətirilmə və qurulma üzrə xərcləri, habelə alqı-satqıya aid sənədlərdə göstərilən, bu obyektlər üzrə köhnəlmə məbləği əlavə olunan dəyərlə uçota qəbul edilir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların ilkin dəyəri, əgər həyata keçirilmələri nəticəsində səmərəli xidmət müddəti və ya obyektlərin istehsal gücləri artarsa, buraxılan məhsulların miqdarı çox olarsa və ya onun istehsalat maya dəyəri aşağı düşərsə, texniki yenidən quraşdırmalarla və ya əsaslı modifikasiyası (yenidən qurulması) ilə əlaqədar olan xərclərin məbləği qədər artır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı ilkin dəyər aşağıdakılar hesab olunur:

1. Bina və qurğular üçün onlar proqram üsulu ilə tikilən zaman – obyektin smeta (müqavilə) qiyməti; onlar təsərrüfat üsulu ilə tikilən zaman isə - obyektin faktiki maya dəyəri. Hər iki halda ilkin dəyərə layihə-axtarış işlərinə çəkilən daxil edilir;

2. Quraşdırma tələb edən avadanlıqlar üçün əldə edilmə üzrə məsrəflər, gətirilmə üzrə xərclər, özüllər və ya dayaqların quraşdırılması və tikilməsi üzrə və layihə-axtarış işlərinə məsrəflər, həmçinin obyektlərin inventar dəyərinə daxil edilməli olan digər məsrəflər;
3. Quraşdırma tələb etməyən avadanlıqlar üçün – gətirilməsi üzrə xərcləri və göstərilən avadanlıqların əldə edilməsi ilə əlaqədar olan sair xərcləri daxil etməklə əldə edilməsi üzrə məsrəflər;
4. Əvvəzsiz daxil olan vəsaitlərin obyektləri üçün – lazım olan hallarda obyektin qurulmasına məsrəfləri əlavə etməklə verilməyə aid sənədlərdə göstərilən , verən tərəfin mühasibat uçotunun məlumatları üzrə onların dəyəri;
5. Əvvəlcə istismarda olan və ödəmə hesabına əldə edilən torpaq, tikili və avadanlıqların obyektləri üçün – satışa aid sənədlərdə göstərilən, köhnəlmə məbləğlərini əlavə etməklə, əldə edilməyə, götürülməyə, quraşdırmaya aid məsrəflər.

Torpaq, tikili və avadanlıqların obyektləri kifayət qədər uzun dövr ərzində xidmət etdikləri üçün, onların ilkin dəyəri tədricən müasir şəraitdə oxşar obyektlərin tikilməsinə və əldə edilməsinə çəkilən xərclərdən kənarlaşır. Bu kənarlaşma onların ədalətli qiymətləndirilməsini tətbiq etmək nəticəsində, daha doğrusu, ilkin dəyərini müasir şəraitdə obyektlərin təkrar istehsalı dəyərinə yenidən hesablanması nəticəsində nəzərə alınır. İlkin dəyərin ədalətli dəyərə dəyişməsi torpaq, tikili və avadanlıqların müvafiq obyektlərin yenidən qiymətləndirilməsi yolu ilə baş verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aktivləri real qiymətləndirmək vacibdir, ona görə torpaq, tikili və avadanlıqların ədalətli dəyərlə yenidən qiymətləndirilməsi, bazarın vəziyyəti (konyukturası) dəyişdikcə daimi həyata keçirilir. Torpaq, tikili və avadanlıqların əvvəlki və yeni ədalətli dəyəri arasındakı fərq cari ilin maliyyə nəticələrinə (mənfəətə) aid edilir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri fiziki və mənəvi köhnəlmənin təsiri nəticəsində azalır. Bu azalma amortizasiya ayırmaları hesabına, daha doğrusu, amortizasiya ayırmalarının normaları üzrə köhnəlməni istehsal edilən məhsulların dəyərinə daxil etməklə ödənilir. Torpaq , tikili və avadanlıqların obyektlərinin ədalətli dəyərlə qiymətləndirilməsi ilkin dəyərdən və ya ədalətli dəyərdən hesablanmış köhnəlməni çıxmaq yolu ilə həyata keçirilir.

Beləliklə, torpaq, tikili avadanlıqlar qiymətləndirmənin üç növünə: ilkin, ədalətli və qalıq növünə malikdir. Təşkilatın torpaq, tikili və avadanlıqları balansda qalıq dəyəri ilə əks olunur. Arayış şəklində balansın valyutasına daxil edilməklə torpaq, tikili və avadanlıqların ilkin dəyəri və köhnəlməsi göstərilir.

3.3. Torpaq, tikili və avadanlıqların daxil olmasının uçotu

Təşkilata torpaq, tikili və avadanlıqlar hüquqi və fiziki şəxslərdən əvəzsiz olaraq daxil ola bilər. Bundan başqa təşkilat ödəmə hesabına, yeni obyektlərin tikilməsi və ya uzunmüddətli investisiyalar qaydasında fəaliyyətdə olan istehsalat istehsalat güclərinin yenidən qurulması, genişləndirilməsi və texniki yenidən silahlanması nəticəsində, cari və uzunmüddətli icarə şərtləri ilə torpaq, tikili və avadanlıq əldə edə bilər. Kommersiya təşkilatı nizamnamə kapitalına qoyuluş kimi iştirakçıdan (təsisçidən) torpaq, tikili və avadanlıq ala bilər. Təşkilat birgə fəaliyyət haqqında müqavilənin iştirakçısı olan təşkilatdan qoyuluş kimi torpaq, tikili və avadanlıq ala bilər. Bundan başqa, inventarlaşma zamanı uçotda olmayan torpaq, tikili və avadanlıqların obyektləri aşkar edilə bilər, onları təşkilat uçota almağa borcludur.

Təşkilatın balansına qəbul edilmiş torpaq, tikili və avadanlıqların mövcudluğu və hərəkətinin uçotu 111 sayılı “Torpaq, tikili və avadanlıqlar – Dəyər” adlı aktiv inventar hesabında aparılır. Satın almaq şərti ilə icarə edilmiş binalar, maşınlar və avadanlıqları 111 sayılı hesabın 2-ci Uzunmüddətli icarə edilmiş torpaq, tikili və avadanlıqlar – Dəyər” adlı subhesabında uçota alırlar.

Hüquqi və fiziki şəxslərdən əvəzsiz alınan istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqları əlavə kapitalın artmasına aid edirlər. Bu cür obyektlərin gətirilməsi üzrə xərclər, onların ilkin dəyərini artırmır və təşkilat onları mövcud olan mənbələrdən asılı olaraq yığım fondunun azalmasına, təşkilatın xalis mənfəətinin hesabına və ya keçən illərin bölüşdürülməmiş mənfəətinin hesabına aid edilir.

Əvəzsiz alınmış avadanlıqların quraşdırılması üzrə kommersiya təşkilatının xərcləri, obyektlərin ilkin dəyərində daxil edilir. Belə xərcləri təşkilat əvvəlcə 113 sayılı “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı uçotunda əks etdirilir və obyekt istismara təhvil verilən zaman satın alınma dəyəribə birləşdirilir.

Inventarlaşma zamanı artıq çıxan torpaq, tikili və avadanlıqlar əvvəlcə uçota alınmayan, istismarda olan torpaq, tikili və avadanlıqlar kimi mədaxil edilir.

Quraşdırma tələb edən avadanlıqların əldə edilməsinə və onun istismar yerinə gətirilməsinə təşkilatın çəkdiyi xərclər 113 sayılı “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabında ayrıca subhesabda uçota alınır, burada o quraşdırmaya verilənə qədər öz əksini tapır və sonra quraşdırma üzrə bütün xərclər 113 sayılı “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabında əks etdirilir.

Quraşdırma başa çatdıqdan sonra obyekt faktiki məsrəflərlə uçota qəbul edilir, torpaq, tikili və avadanlıqların geniş təkrar istehsalı baş vermişdirsə, təşkilatda mövcud olan maliyyələşmə mənbələrindən asılı olaraq yığım fondunun, təşkilatın xalis mənfəətinin və ya keçən illərin bölüşdürülməmiş mənfəətinin

işlərin maliyyələşdirilməsinə istifadə edilmiş məbləği qədər eyni zamanda əks etdirilir.

Quraşdırma tələb olunan avadanlığı əldə edən zaman ödənilən əlavə dəyər vergisi onun inventar dəyərinə daxil edilmir, 241 sayılı “Əvəzləşdirilən əlavə dəyər vergisi” hesabında uçota götürülür. Obyekt işə salındıqdan sonra əlavə dəyər vergisi, satılmış məhsullara (işlərə, xidmətlərə) görə ödənilən ƏDV-i üzrə büdcəyə olan borcun azalmasına altı ay ərzində hər ay bərabər hissələrlə silinməlidir.

Əldə edilmiş quraşdırma tələb edən avadanlıq, əlavə dəyər vergisindən azad edilmiş məhsulların buraxılması üçün aydınlaşdırsa,, onda onun əldə edilməsi zamanı ödənilən əlavə dəyər vergisi onların əldə edilmiş dəyəri ilə birlikdə uçota alınır, obyektin ilkin dəyərinə daxil edilir.

Təhtəhesab şəxsin nağd pulla hüquqi şəxsdən , nağd pullarla hesablaşmaların müəyyən edilmiş hədd normaları hüdudundan, fiziki şəxsdən isə - istənilən qiymətdə torpaq, tikili və avadanlıqları əldə etməyə hüququ vardır. Hüquqi şəxsdən əldə edilən obyekt, malgöndərənlərin ödəmə tələbnamə-tapşırığını təhtəhesab şəxs vasitəsi ilə ödəməklə adi qaydada əks etdirilir.

Fiziki şəxslərdən torpaq, tikili və avadanlıqların əldə edilməsini təsdiq edən əsas kimi yazılı formada satıcı ilə tərtib olunan alqı-satqı müqaviləsini elə tərtib etmək lazımdır ki, alqıya nəzarət etmək mümkün olsun (satıcının soyadını, atasının adını, onun yaşadığı yeri və pasport məlumatları; əgər vətəndaş sahibkar kimi qeydiyyatdan keçibsə icazənin nömrəsi və onun verildiyi tarix göstərilməklə). Əgər satıcı sahibkar və gəlir vergisinin ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçməyibsə , sövdələşməni həyata keçirən zaman onda müəyyən edilmiş qədər də gəlir vergisi tutmaq lazımdır.

Əgər təşkilat fiziki şəxsdən mənzil, yaşayış evi, bağ evi, torpaq sahəsi, torpaq payı satın alan zaman gəlir vergisi qanunla müəyyən edilmiş qaydada hesablanır və tutulur.

Nəqliyyat vasitələrini satın aldıqda, təşkilat büdcədən kənar ərazi yol fonduna müəyyən edilmiş qəddə nəqliyyat vasitələrinin əldə edilməsinə görə vergi ödəyir, bu da əldə edilən obyektin ilkin dəyərinə daxil edilir.

Bütün təşkilat-hüquqi formalarında olan təşkilatlar avtonəqliyyat satın alan zaman, avtonəqliyyat vasitələrinin əldə edilməsinə görə vergi ödəyilər, o da əldə edilən avtomobilin, qoşqunun, yarımqoşqunun ilkin dəyərinə daxil edilir. Verginin hesablanması qaydası, müddəti təlimatla müəyyən edilir. Alqı-satqı, dəyişmə, lizinq və nizamnamə kapitalına haqlar yolu ilə avtomobil əldə edilən gündən 5 gün ərzində vergi ödənilir, əldə edilmə günü avtomobilin torpaq, tikili və avadanlıqların tərkibinə hesaba alındığı gün hesab olunur.

Cədvəl 3.1

Torpaq, tikili və avadanlıqların daxil olması üzrə əməliyyatların mühasibat hesablarında əks etdirilməsi

1	Əməliyyatın məzmunu	Müxabirləşən hesablar	
		Debet	Kredit
2		3	4
1.	Hüquqi və fiziki şəxslərdən əvəzsiz olaraq istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqlar təşkilata daxil olub	111	335,611
2.	Əvəzsiz olaraq alınmış istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqların gətirilməsi üzrə xərclər silinib	341,343	202,531,521, 522,533,244,538
3.	Əvəzsiz alınmış avadanlıqların quraşdırılması üzrə təşkilatın xərcləri obyektlərin ilkin dəyərinə daxil edilib:		
	a) əvvəlcə	113	201,202,531,521, 522,533 və s.
	b) obyekt istismara verildikdə	111	113
4.	Qeyri-istehsal sferasının əvəzsiz alınmış torpaq, tikili və avadanlıqları uçota qəbul edilib	111	335,611
5.	Yeni yaradılan təşkilat torpaq, tikili və avadanlıqları mədaxil edib:		
	a) razılaşma qiyməti	111	302
	b) köhnəlmə məbləği	111	112
6.	Nizamnamə kapitalına qoyuluş kimi alınmış torpaq, tikili və avadanlıqları gətirilməsi və qurulması üzrə xərcləri qəbul edən tərəf çəkib		
	a) əvvəlcə	113	202
	b) obyektin ilkin dəyərinə daxil edildikdə	111	113
7.	Təşkilat tərəfindən ödəmə hesabına quraşdırma tələb etməyən torpaq, tikili və avadanlıqlar əldə edilib:		
	a) əldə edilməsi üzrə məsrəflər	113	531
	b) ilkin dəyər ilə mədaxil edildikdə	111	113
	c) kapital qoyuluşunu həyata keçirən zaman ödənilən əlavə dəyər vergisi	241	531
	ç) əlavə dəyər vergisi tam məbləğdə vergi üzrə büdcəyə olan borcun azalmasına silinib	521	241
8.	İcarə müqaviləsinə əsasən torpaq, tikili və avadanlıqların icarə edilmiş obyektini icarəçinin mülkiyyətinə keçib:		
	a) ilkin dəyərinə	111.1	111.2
	b) köhnəlmə məbləğinə	112.2	112.1
9.	Quraşdırma tələb edən avadanlıqlar əldə edilib:		
	a) əldə edilməsinə çəkilən xərclər	111	202,531,521,522, 533,244,538
	b) quraşdırmaya verilib	113	111
	c) quraşdırma üzrə xərclər	113	201,202, 531, 522,533
	ç) quraşdırma başa çatdıqdan sonra uçota qəbul edildikdə	111	113
10.	Təhtəlhəsab şəxs vasitəsilə hüquqi şəxsdən torpaq, tikili və		

	avadanlıqlar əldə edilib:		
	a) sənəddə göstərilən məbləğə	113, 241	531
	b) malgöndərənin ödəmə-tələbnamə tapşırığı ödənildikdə	531	244

3.4. Torpaq, tikili və avadanlıqların çıxmasının uçotu

Torpaq, tikili və avadanlıqlar təşkilatdan müxtəlif səbəblər nəticəsində : vəsaitlər fiziki (mənəvi) köhnəldikdə, əvəzsiz verildikdə, satıldıqda, nizamnamə kapitalına maliyyə qoyuluşu kimi verildikdə, birgə fəaliyyət haqqında müqavilə üzrə verildikdə, inventarlaşma nəticəsində aşkar edilmiş, habelə oğurluq, mənimsəmə nəticəsində çatışmazlıq müəyyən edildikdə və vəsaitlər tələf olduqda çıxırlar.

Torpaq, tikili və avadanlıqların ləğv olunması nəticəsində silinməsi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli İ-46 sayılı əmti ilə təsdiq olunmuş “Əsas vəsaitlərin (fondların) ləğv edilməsi haqqında! Təlimata müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların fiziki köhnəlməsi nəticəsində yararsızlığı ilə əlaqədar onların silinməsi, onların ləğv edilməsi hesab olunur və torpaq, tikili və avadanlıqların silinməsi aktı əsasında həyata keçirilir. Akt təşkilatın rəhbərinin əmri (sətrəncamı) ilə təyin edilmiş komissiya tərəfindən tərtib edilir., komissiya nəticədə onun silinməsini vacib hesab edir. Aktda torpaq, tikili və avadanlıqların hazırlandığı (tikildiyi) il, təşkilata daxil olduğu və istismara verildiyi tarix, texniki vəziyyəti və ləğv olunmanın səbəbləri və komissiyanın gəldiyi nəticə göstərilir. Aktın əks tərəfində həm ləğvetmə üzrə məsrəflər hissəsində obyektin ləğv edilməsinin nəticələrinin haqq-hesabı, həm də ləğv etmədən alınan gəlirlər (ləğv olma qalıqları) göstərilir. Akt təşkilatın rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir.

Bir qayda olaraq, zərər, vəsaitlər onlar özərlərini ödəməmişdən əvvəl, daha doğrusu, özlərinin axıra kimi amortizasiya etməmişdən əvvəl silinən zaman alınır. Lakin alınan zərər, vergiyə cəlb olunan mənfəəti azaltmır.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar əvəzsiz verilən zaman qəbul-təhvil aktı iki nüsxədə tərtib edilir, biri alana verilir. Akta inventar kartoşkası və texniki pasport əlavə edilir. Alan təşkilat verən tərəfə vəsait obyektinin mədaxil edilməsi faktı avizo ilə bildirir.

İnventarlaşma nəticəsində torpaq, tikili və avadanlıqların aşkar edilmiş çatışmazlığı üzvləşmə cədvəlinin məlumatları əsasında silinir və 731 sayılı “Sair əməliyyat xərcləri” hesabına aid edilir, burada onlar çatışmazlığın səbəblərini aşkar edənə qədər əks olunur.

Təbii fəlakət nəticəsində torpaq, tikili və avadanlıqların tələf olması zamanı vəsaitlərin ləğvi üzrə akta əsasən mühasibat hesablarında müvafiq qeydlər aparılır.

Müxtəlif səbəblər nəticəsində torpaq, tikili və avadanlıqların təşkilatdan çıxmasının mühasibat hesablarında əks etdirilməsi

1	Əməliyyatın məzmunu	Müxabirləşən hesablar	
		Debet	Kredit
2	3	4	
1.	Ləğv edilməsi ilə əlaqədar olaraq, torpaq, tikili və avadanlıqlar təsərrüfat dövriyyəsindən çıxıb:		
	a) ilkin dəyəri	731.1	111
	b) köhnəlmə məbləği	112	731.1
	c) ləğv etmə ilə məşğul olan fəhlələrə əmək haqqı hesablanıb	731.1	633,522,521
	ç) ləğv olunma prosesində köməkçi istehsatlar xidmətlər göstərilib	731.1	202.9
	d) kənd təşkilatları xidmət göstərilib	731.1	538
	e) ləğv etmədən əldə edilən maddi qiymətlilər istifadəsinin mümkün olan qiyməti ilə mədaxil edilib	201	731.1
	ə) ləğv etmədən olan maliyyə nəticələrindən mənfəət əldə edilib	731	801
	f) ləğv etmədən olan maliyyə nəticələrindən zərər olub	801	731.1
2.	Torpaq, tikili və avadanlıqlar əvəzsiz olaraq başqa təşkilata verilib:		
	a) ilkin dəyəri	731.1	111
	b) köhnəlmə məbləği	112	731.1
	c) əlavə dəyər vergisi	731.1	521
	ç) əvəzsiz verilmə üzrə maliyyə nəicəsi	335,341,901	731.1
3.	Torpaq, tikili və avadanlıqlar satılıb:		
	a) ilkin dəyəri	731.1	111
	b) köhnəlmə məbləği	112	731.1
	c) satışla əlaqədar olan xərclər silinib	731.1	533,202,244,538
	ç) satılmış torpaq, tikili və avadanlıqlara görə malalanlardan daxil olmalıdır	211	731.1
	d) malalanlardan ödəmə daxil olub	223	211
	e) əlavə dəyər vergisi əks etdirilib	731.1	521
	ə) əgər torpaq, tikili və avadanlıqlar bazar qiymətindən aşağı satılırsa, əlavə dəyər vergisi bazar qiymətindən ödənilir	343,901	520
	f) satışdan olan maliyyə nəticələrindən mənfəət əldə edilib	731.1	801
	ğ) satışdan olan maliyyə nəticələrindən zərər olub	801	731.1
4.	Başqa təşkilatların nizamnamə kapitalına haqlar kimi torpaq, tikili və avadanlıqlar verilib:		
	a) ilkin dəyəri	731.1	111
	b) köhnəlmə məbləği	112	731.1
	c) razılaşdırılmış dəyəri	183	731.1

	ç) razılaşdırılmıř və qalıq dəyəri arasındakı f�r�	731.1	611
5.	Birgə fəaliyyət haqqında baėlanmıř müqavilə əsasında torpaq, tikili və avadanlıq verilib:		
	a) ilkin dəyəri	731	111
	b) köhnəlmə m�bl�ėi	112	731.1
	c) razılaşdırılmıř dəyəri	183,234	731.1
	d) razılaşma dəyəri qalıq dəyərində ařaėıdırsa	801	731.1
6.	İnventarlaşma nəticəsində torpaq, tikili və avadanlıqların �atıřmazlıėı ařkar edilib:		
	a) köhnəlmə m�bl�ėi	112	731.1
	b) qalıq dəyəri	731.4	731.1
	c) qalıq dəyəri	731.4	731.1
	ç) �atıřmazlıėın qalıq dəyərinə	213	731.4
	d) �skik g�l�n əsas vəsaitin balans dəyəri ilə təqsirkar ř�xsl�rd�n tutulası m�bl�ė arasındakı f�r�	213	442
	e) �atıřmayan m�bl�ėl�r ödənilib	221,533	213
	�) tutulmalı olan və balans dəyəri arasındakı f�r� m�bl�ėi	442	801
	f) tutulmasına məhkəmə tərəfindən etiraz edilib və ya məhkəmənin qərarı ilə təqsirkar müəyyən edilməyib	801	213,731.1
7.	Təbii fəlakət nəticəsində torpaq, tikili və avadanlıqlar tələf olub:		
	a) ilkin dəyəri	731.1	111
	b) köhnəlmə m�bl�ėi	112	731.1
	c) sıėorta ödəmələrinin m�bl�ėi	515	731.1
	ç) qalıq dəyəri və sıėorta ödəmələri m�bl�ėl�ri arasındakı f�r�	801	731.1

3.5. Torpaq, tikili və avadanlıqların köhnəlməsinin (amortizasiyasının) uçotu

Kommersiya təşkilatlarının torpaq, tikili və avadanlıqlardan səmərəli istifadə olunmasının bazar iqtisadiyyatı ř raitində böyük iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Təşkilatın vəsaitləri istifadə olunduqca tədricən köhnəlir və onların dəyəri istehsal xərclərinin tərkibinə hissə-hissə daxil olur. Bu proses “Məhsulun (iřin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən bəzi xərclərin tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 3 iyul 1997-ci il tarixli 71 saylı qərarı ilə nizama salınır.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 3 iyul 1997-ci il tarixli 71 saylı qərarına müvafiq olaraq 1997-ci il iyun ayının 1-dən etibar n mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün təşkilatlar torpaq, tikili və avadanlıqlara köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmasının yeni (a ıq) metodunu tətbiq etməlidirlər. Bu metod üzrə amortizasiya normaları ařaėıdakı hədlər daxilində müəyyən edilir:

- binalar və onların struktur komponentləri – 5 faizə qədər;
- qurğular və onların struktur komponentləri – 7 faizə qədər;
- ötürücü qurğular və onların struktur komponentləri 9 faizə qədər;
- maşın və avadanlıqlar - 13 faizə qədər;
- nəqliyyat vasitələri 15 faizə qədər;
- istehsal alətləri (ləvazimatları) və təsərrüfat inventarları – 25 faizə qədər;
- torpaq sahələrinin yaxşılaşdırılması üzrə sərmayə qoyuluşları , iş heyvanları, çoxillik əkmələr və digər əsas vəsaitlər (fondlar) – 25 faizə qədər.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar, mənəvi və təbiətin təsir qüvvələri ilə köhnəlirlər.

Təşkilatda torpaq, tikili və avadanlıqlar məhsul istehsalı prosesində uzun müddət iştirak edir və bir neçə dəfə istehsal dövründə fəaliyyət göstərən köhnədikcə, onların dəyərinin bir hissəsi məhsula keçir, başqa hissəsi isə əmək vasitələrində və deməli istehsal prosesində qalır.

Torpaq, tikili və avadanlıqlara amortizasiya ayırmalarının hesablanması qaydası haqqında əsasnaməyə müvafiq olaraq vahid normalarla amortizasiya hesablanır. Amortizasiya normaları, tikililərin, avadanlıqların, inventarların və başqa aktivlərin növləri üzrə diferensiaslaşdırılmışdır. Normaları işləyib hazırlayarkən müvafiq növ aktivlərin ilkin dəyərini, maşınların və başqa obyektlərin orta istismar edilmə müddətinin və mənəvi köhnəlməni nəzərə almışlar.

Torpaq, tikili və avadanlıqların ayrı-ayrı növləri üzrə təsdiq edilmiş amortizasiya normaları ancaq tam bərpa olunma üçün müəyyən edilmişdir. Amortizasiya ayırmalarını amortizasiya normalarından fərqləndirmək lazımdır.

Amortizasiya normaları dedikdə isə bu və ya digər əsas istehsal vasitəsinin illik amortizasiya məbləğinin faiz ifadəsində onun ilkin balans dəyərinə olan nisbəti başa düşülür. Amortizasiya məbləği bütöv manatla hesablanır. Aylıq normalı tapmaq üçün illik amortizasiya normasına 12-yi bölmək lazım gəlir.

Təşkilatın mühasibatında amortizasiya ayırmaları cədvəlinə əsasən hər ayın sonunda mühasibat köçürməsi verilir, yəni həmin amortizasiya ayırmaları müvafiq məsrəf hesablarının debetinə, 112 sayılı “Torpaq, tikili və avadanlıqlar – Amortizasiya” hesabının kreditində yazılır. Yəni,

202 sayılı “İstehsalat məsrəfləri” hesabının debeti;

721 sayılı “İnzibati xərclər” hesabının debeti;

711 sayılı “Kommersiya xərcləri” hesabının debeti;

112 sayılı “Torpaq, tikili və avadanlıqlar – Amortizasiya” hesabının krediti olur.

Təşkilatda əvvəlcə istismarda olan torpaq, tikili və avadanlıqlar istismardan çıxan zaman köhnəlmə məbləği (tamamilə bərpa hissəsində) 112 sayılı “Torpaq, tikili və avadanlıqlar _Amortizasiya) hesabının kreditində əks etdirilir.

3.6. Torpaq, tikili və avadanlıqların təmirinin uçotu

Torpaq, tikili və avadanlıqlar istismar prosesində köhnəlir. Bu zaman obyektin ayrı-ayrı hissələri öz xüsusiyyətlərini qeyri-bərabər itirir. Daha çox ağırlıq düşən və ya başqalarından daha çox atmosfer təzyiqinə məruz qalan hissələr tez köhnəlir. Bu zaman vəsaitlər onların faktiki vəziyyətindən asılı olmayaraq qabaqcadan tərtib olunmuş qrafik üzrə təmir edilir.

Təmirin dəyəri tənzimləşdirilən və uçota alınan zaman obyektlərin sayı və adları təmirin növü və mürəkkəbliyi, ayrı-ayrı təmir vahidlərindən işin həcmi, təmir prosesində avadanlığın boş dayanma vaxtı müvafiq təmir növünə adam-saat hesabı ilə sərf olunan iş vaxtı və əmək haqqı, material və ehtiyat hissələrinin sərf olunması və digər xərclər müəyyənləşdirilməlidir.

Maşınların təmiri üzrə təmir emalatxanasının bütün xərcləri 202 sayılı "İstehsalat məsrəfləri" hesabının ayrıca 9-cu "Köməkçi istehsalat" subhesabında uçota alınır. Həmin xərclər aşağıdakı maddələr üzrə əks etdirilir:

1. İşlənmiş adam-gün və adam-saatların miqdarı göstərilməklə, sosial ehtiyaclarla ayırmalarla birlikdə əsas və əlavə əmək haqqı;
2. Ehtiyat hissələri;
3. Maşınları sınaqdan keçirmək üçün yanacaq;
4. Təmir emalatxanalarının ayrıca uçota alınan üstəlik xərcləri, yəni elektrik enerjisi, binaların saxlanması, binaların, avadanlıq və inventarların cari təmiri, təhlükəsizlik texnikası tədbirləri və sairə xərclər.

Hər hansı obyektin təmiri qurtaran zaman 202 sayılı "İstehsalat məsrəfləri" hesabının ayrıca 9-cu "Köməkçi istehsalat" subhesabının analitik hesablarının uçot məlumatlarına əsasən təmirin maya dəyəri müəyyən edilir və nöqsan cədvəlinin müvafiq bölmələrinə faktiki xərclər yazılır.

Təmir edilmiş və qəbul edilmiş obyekt üzrə faktiki xərclər 202 sayılı "İstehsalat məsrəfləri" hesabının ayrıca 9-cu "Köməkçi istehsalat" subhesabından 202, 721 sayılı hesablara silinir. Bu xərcləri uçota almaq üçün iri mürəkkəb maşınlar üzrə 202 sayılı "İstehsalat məsrəfləri" hesabının müvafiq 9-cu subhesabına ayrıca analitik hesablar açılır. Mürəkkəb olmayan avadanlıqlar "Sair maşınlar və avadanlıqlar" adlı bir analitik hesabda uçota alınır. Analitik hesablarda hər bir təmir edilmiş obyekt, onun inventar nömrəsi və təmirin maya dəyəri göstərilməklə ayrıca sətirdə yazılır.

Təşkilat maşınların ayrı-ayrı qovşaqlarını və aqrekatlarını əsaslı təmir etmək üçün başqa təşkilatlara verir, maşının qalan hissələrini təşkilatın emalatxanasında təmir edir. Belə halda obyektin əsaslı təmiri üzrə emelexananın xərclərini əvvəlcə 202 sayılı "İstehsalat məsrəfləri" hesabının ayrıca 9-cu "Köməkçi istehsalat" subhesabının debetində uçota alırlar, təmir qurtardıqdan

sonra isə 202, 721 sayılı hesablara silirlər. Qovşaq və avadanlıqların kənarında edilmiş təmirinin dəyərini hesab-faktura əsasında 202 sayılı “İstehsalat məsrəfləri” hesabının ayrıca 9-cu “Köməkçi istehsalat” subhesabında əks etdirmədən, bilavasitə 202, 721 sayılı hesablara silirlər

Təşkilatda torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu üzrə tətbiq edilən ilkin sənədlərin nümunəvi formaları Maliyyə Nazirliyi ilə razılığa əsasən DSK tərəfindən işlənib hazırlanıb. Bu uçot sənədlərinin vahid metodologiyasını və göstəricilər sistemini təmin edir, habelə torpaq, tikili və avadanlıqların, bioloji aktivlərin bütün ilkin uçotunun təşkilini sadələşdirir və nizama salır.

Təşkilatda torpaq, tikili və avadanlıqların uçotu onların nümunəvi təsnifatına müvafiq olaraq, mərkəzləşmiş qaydada təşkil edilir. Uçot hər bir təsərrüfat qrupu daxilində ayrı-ayrı inventar obyektləri çərçivəsində aparılır. İnt inventar obyekt dedikdə, vahid bütövlükdə birləşdirilmiş və konkret istehsal funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün ayrılmış torpaq, tikili və avadanlıqların, bioloji aktivlərin hər bir ayrıca və ya kompleks əşyası başa düşülür.

Uçotun düzgün təşkil edilməsi və torpaq, tikili və avadanlıqların mühafizəsinə nəzarətin təmin edilməsi üçün, hər bir inventar obyektinə müəyyən nömrə verilir. Həmin nömrə metal jetona dəlinir və yaxud da obyektə yağlı boya ilə yazılır. Bu zaman həmin vəsaitlərin hər bir nomenklatura qrupu üçün seriya sıra nömrəsi ayrılışdır ki, bunun vasitəsi ilə həmin şifr əsasında obyektin bu və ya digər təsnifat qrupuna, məsələn, bina üçün 001-099, qurğular üçün 100-199 və i.a. aid olduğunu müəyyən etmək mümkün olur. İnt inventar nömrəsi obyektin təşkilatda bütün istismar dövrü ərzində saxlanılır. O, obyektin mövcud olması və hərəkətini rəsmiləşdirən bütün ilkin sənədlərdə əks olunur.

4.Torpaq , tikili və avadanlıqların uçotunun təkmilləşdirilməsi

Bu bölmədə Azərbaycanda mühasibat uçotunun, o cümlədən torpaq, tikili və avadanlıqların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması şərh edilir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, uçot və hesabat üzrə beynəlxalq standartların olması mövcud milli standartlardan bütünlüklə və birdəfəlik imtina edilməsinə gətirib çıxarmalıdır. Əksinə, beynəlxalq standartların özü həmin ölkələrin milli standartlarından bəhrələnərək formalaşdırılır. Odur ki, uzunmüddətli aktivlərin (əsas vəsaitlərin) uçotunun təkmilləşdirilməsi zamanı mövcud müsbət məqamları saxlamaq vacibdir.

Uzunmüddətli aktivlərin (əsas vəsaitlərin) uçotunun təkmilləşdirilməsi bir-biri ilə əlaqəli olan üç məsələni əhatə edir: təsnifatı, qiymətləndirməni və ikili yazılışı, yaxud sintetik hesablardakı yazılışları.

Bu və ya digər maddi vəsaitin əsas vəsaitlərin tərkibinə daxil edilməsi üçün zənnimizcə bir kriteriya olmalıdır – obyektin faydalı istifadə müddəti. Əsas vəsaitlərin tərkibində yalnız o maddi vəsaitlər əks etdirilməlidir ki, onlardan iqtisadi fayda götürülməsi və ya digər məqsədlər üçün istifadəsi bir ildən artıq müddət ərzində olsun.

Araşdırmalar göstərir ki, torpaq, tikili və avadanlıqların yendənqiymətləndirilməsinin nəticələrinin uçotu metodikasına da təkmil deyildir. Xüsusən də söhbət yenidənqiymətləndirmə nəticəsində yaranan əlavə kapitalın uçotundan gedir.

Araşdırmalar göstərir ki, torpaq, tikili və avadanlıqların uçot və hesabatda qiymətləndirilməsində sistemli və ardıcıl konsepsiya yoxdur. Belə ki, normativ sənədlərdə müxtəlif növ uzunmüddətli aktivlərin qiymətləndirilməsində tətbiq edilən üsullar və metodlar onların real dəyərini müəyyən etməyə imkan vermir və hətta onların iqtisadi məzmununa uyğun gəlmir.

Eyni zamanda amortizasiya olunan əmlakın mövcudluğu və hərəkətinin uçotu təkmil deyildir. r.

Amortizasiya olunan obyektlərə amortizasiya ayırmalarının hesablanması metodunda və tətbiq edilən amortizasiya normalarının hədlərində qüsurlu cəhətlər mövcuddur. Belə ki, əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanması azalan qalıq metodunun Vergi Məcəlləsi ilə tətbiq edilən qaydası əsas vəsait obyektlərinin əvvəlcədən nəzərdə tutulan faydalı istifadə müddətində amortizasiya olunmasına imkan vermir, mövcud aktivlərin təzələnməsi prosesini ləngidir.

Gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin sintetik uçotunun Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış “Gəlirdən çıxılmalı olan təmin xərclərinin mühasibat uçotunda əks olunmasına dair Təlimat”da verilmiş

sxemi metodoloji və praktiki çatışmazlıqlara malikdir, həmin sxem həm də yalnız bu sahədə uçot işlərinin həcmnin artmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa, gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərindən artıq olan təmir xərclərinin Vergi Məcəlləsində müəyyən edildiyi kimi bütün hallarda əsas vəsaitlərin balans dəyərinə daxil edilməsi düzgün sayıla bilməz.

Hazırda uçot obyektini kimi hesablanan və yığılmış amortizasiya deyil, köhnəmə çıxış edir. Nəticədə əsas vəsaitlərin təkrar istehsal mənbəyi olan amortizasiya vəsaitlərinin formalaşdırılması və istifadəsi barədə etibarlı informasiya əldə etmək mümkün olmur.

Tədqiqat göstərir ki, bütövlükdə qeyri-maddi aktivlərin, onların ayrı-ayrı növlərinin uçota alınması, təsnifatı, ilkin və sonrakı qiymətləndirilməsi, amortizasiyası, mövcudluğu və hərəkətinin uçotunun iqtisadi və hüquqi tərəfləri hələlik tam işlənməmişdir.

Etibarlı və əhəmiyyətli informasiya formalaşdırmaq baxımından uzunmüddətli maliyyə aktivlərinin təsnifatı, qiymətləndirilməsi və uçotunun mövcud qaydaları təkmil deyildir. Bunlar konkret olaraq öz əksini aşağıdakı məqamlarda tapır:

- mühasibat (maliyyə) uçotu sistemində uzunmüddətli maliyyə aktivlərinin bütün növlərini əhatə edə biləcək vahid təsnifat yoxdur;

- ödənilməsi həqiqi cəhətdən bir ildən artıq müddətdə nəzərdə tutulan debitor borclarının əksəriyyəti qısamüddətli debitor borcları kimi uçota alınır;

- Mühasibat (maliyyə) hesabatının quruluşu və məzmununun araşdırılması göstərir ki, həmin hesabat təsnifat və qiymətləndirmə baxımından uzunmüddətli aktivlər barədə yetərli və etibarlı informasiya vermir. Bunun əsas səbəblərindən biri odur ki, məzmun və struktur baxımından həmin informasiya tamamilə uçotun mövcud metodologiyasına uyğun formalaşmışdır, halbuki uçotun formalaşdığı informasiya kəmiyyət və keyfiyyət baxımından tam yararlı deyildir. Beynəlxalq praktika inandırıcı surətdə təsdiq edir ki, mühasibat (maliyyə) uçotunun metodologiyası və metodikası informasiyanın hesabatda əks etdiriləcək parametrlərinə uyğun qurulmalıdır. Uzunmüddətli aktivlər barədə mühasibat (maliyyə) hesabatında formalaşdırılacaq informasiya yalnız bir meyarla əhəmiyyətliliyi ilə ölçülməlidir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların uçotunun təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün onların təsnifatı, qiymətləndirilməsi və sintetik uçotuna dair təklif və tövsiyələrin hazırlanması zəruridir.

Tədqiqat işində uzunmüddətli aktivlərin əsas hissəsi olan əsas vəsaitlərin aşağıdakı qruplar üzrə təsnif olunması təklif edilir: 1. Torpaq; 2. Binalar; 3. Maşın və avadanlıqlar; 4. Nəqliyyat vasitələri; 5. Mal-qara; 6. Sair əsas vəsaitlər.

Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, habelə 16 sayılı MHBS-nin tövsiyələri nəzərə alınmaqla əsas vəsait obyektlərinin ilk dəyərində aşağıdakı xərclərin daxil edilməsi təklif olunur: satınalma qiymətlərinin (məbləğinin); ödənilməyən bütün vergilərin; daşınma xərclərinin; obyektin yerinin hazırlanması və quraşdırılması xərclərinin; sınaqla əlaqədar xərclərin; kənar müəssisələrin və fiziki şəxslərin məsləhəti üzrə xərclərin. Əsas vəsaitlərin sonrakı qiymətləndirilməsi mütəmadi aparılmalı və qiymətləndirmə zamanı MHBS 16-nın tövsiyə etdiyi üsullardan istifadə olunmalıdır. Sonradan çəkilən xərclər, yalnız aşağıdakı hallarda əsas vəsaitlərin ilkin dəyərində aid edilməlidir: a) həmin xərclər əsas vəsait obyektlərinin normativdə müəyyən olunmuş gücünü artırdıqda; b) məhsul (iş, xidmət) istehsalına çəkilən xərclərin aşağı salınmasına şərait yaratdıqda; v) istehsal olunan məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verdikdə. Qalan bütün hallarda çəkilən xərcləri, o cümlədən bütün təmir xərclərini cari xərclərə yaxud əvvəlcədən yaradılan ehtiyata, ya da gələcək dövrün xərclərinə aid etmək tövsiyə olunur.

Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları aşağıdakı təsnifat qrupları üzrə uçota alınmalıdır: qiymətli kağızlar, birgə fəaliyyətə qoyulmuş vəsaitlər; verilmiş borclar; debitor borcları. Qiymətli kağızlar qrupunda yalnız investisiya qiymətli kağızları olan səhmlər və istiqrazlar uçota alınmalıdır.

Nəticə

Əmək vasitələri tərkibində istehsal alətləri (maşın və avadanlıq) mühüm rol oynayır. Daha geniş mənada götürsək, əmək vasitələrinə əmək prosesinin baş verməsi üçün lazım olan bütün maddi şərait daxildir.

Torpaq və yeraltı sərvətlər, təbiətin bəxşişi və ümumxalq mülkiyyəti olduğu üçün alqı-satqı obyektı sayılmır və buna görə də pul ifadəsində qiymətləndirilir.

• Torpaq, tikili və avadanlıqlardan yaxşı istifadə olunması göstəricilərindən biri, hər şeydən əvvəl boş dayanmaları azaltmaq və iki növbəyə keçmək yolu ilə avadanlığın iş vaxtını artırmaqdan ibarətdir. Torpaq, tikili və avadanlıqdan istifadə olunmasının digər bir göstəricisi də avadanlıqdan istifadə işinin intensivlik dərəcəsidir, yəni texnikanın tətbiq edilməsi, təkmilləşdirilmələrin aparılması və texnoloji əmək tutumunun aşağı salınması əsasında avadanlığın məhsuldarlığının yüksəldilməsidir. Bu ehtiyatlar qabaqcıl ölkə təcrübəsinin və xarici təcrübənin lazımı məlumatlarından istifadə etməklə hərtərəfli texniki iqtisadi təhlil yolu ilə aşkara çıxarılır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi torpaq, tikili və avadanlıqların ən aktiv hissəsini maşın və avadanlıqlar təşkil edir. Onların köməyi ilə məhsul istehsal edilir və ya xammal emal edilir. Fondverimini yüksəltmək üçün hər bir dəzgah, aqreqat, avtomobil və traktordan yüksək bacarıqla istifadə etmək lazımdır.

Torpaq, tikili və avadanlıqların mövcudluğu, hərəkəti və istifadə edilməsi haqqında iqtisadi məlumatları, mühasibat uçotu və operativ texniki uçot məlumatlarından əldə etmək olar. Buna görə də torpaq, tikili və avadanlıqların mühasibat uçotunun birinci dərəcəli vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Torpaq, tikili və avadanlıqların mühafizəsinə nəzarətdən;
2. Torpaq, tikili və avadanlıqların mövcudluğu, daxil olması və təsərrüfatdan çıxması haqqında öz vaxtında və dəqiq məlumat əldə etməkdən;
3. Torpaq, tikili və avadanlıqların hərəkəti və səmərəli istifadə edilməsi üzərində nəzarətdən;
4. Torpaq, tikili və avadanlıqların öz vaxtında və düzgün əks etdirilməsindən;
5. Tam amortizasiya edilməmiş obyektlərin silinməsindən olan zərərlərin və ləğv etmənin nəticəsinin dəqiq müəyyən edilməsi.

Ədəbiyyat

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. Mühasibat uçotu (sənədlər toplusu) Bakı.2010
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı 2000.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı 2008.
4. Milli Mühasibat Uçotu Standartları. Bakı. “Hüquq nəşriyyatı”.2008.
5. Mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat. Bakı.1996.
6. Abbasov Q.Ə. Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi. Bakı.2009.
7. Q.Ə.Abbasov, C.M.İmamquliyev. Xalis aktivlər, onların həcmi necə və nəyə görə müəyyən etmək lazımdır? Maliyyə və uçot jurnalı . 2003, N 12.
8. Q.Ə.Abbasov. Beynəlxalq uçot – hesabat standartları və onun təşkili prinsipləri. Maliyyə və uçot jurnalı. 2005, N 6.
9. Q.Ə.Abbasov, S.Səbzəliyev, Ə.Daşdəmirov, V.Quliyev,
10. Ə. Sadıqov. Mühasibat (maliyyə) uçotu. Bakı 2003.
11. Sadıqov Ə.A. Sadıqov P.Ə, Cəfərova Ş.Ə, Sadıqov C.Ə. Mühasibat uçotu. Bakı. 2008.
12. Ə.A.Sadıqov, T.Ə.Sadıqov, Ş.Ə.Cəfərova. Mühasibat uçotu. Bakı. 2005.
13. Ə.A.Sadıqov, Ş.Ə.Cəfərova. Azqiymətli və tezköhnələn əşyalara dair (Tədris metodiki vəsait). Bakı.2007.
14. S.M.Səbzəliyev Mühasibat (maliyyə) hesabatı. Bakı.2003.
15. V.M.Quliyev. Qısamüddətli maddi aktivlərin uçotunun mövcud vəziyyəti. Maliyyə və uçot jurnalı.2006. N 2.
16. V.M.Quliyev.Qısamüddətli maddi aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsi problemləri. Maliyyə və uçot jurnalı.2006. N 3.
17. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013cü illərdə iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Maliyyə və uçot jurnalı 2009,Nö4
18. Babayev Y.A. Теория бухгалтерского учета. ЮНИТИ. Москва. 2003.
19. Qasimov Ə. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı.(dərslük) İU-nin nəşri. Bakı,2007.
- 20.V.M.Quliyev. Qısamüddətli maddi aktivlərin uçotunun mövcud vəziyyəti. Maliyyə və uçot jurnalı. 2006 № 2.
21. V.M.Quliyev. Qısamüddətli maddi aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsi problemləri. Maliyyə və uçot jurnalı.2006, № 3.
22. Ş.Abdulov, Y.Əhmədov. Kənd təsərrüfatında mühasibat (maliyyə) uçotu. Bakı. “Mütərcim” 2009.

23. Ş.Abdulov, Y.Əhmədov. Kənd təsərrüfatında mühasibat (idarəetmə) uçotu. Bakı, "Mütərcim" 2010cu il
- 24.. Ş.V.Abdulov, Y.B.Əhmədov. Kənd təsərrüfatında mühasibat (maliyyə) hesabatı. Gəncə 2007.
25. İ.M.Mahmudov, H.A.Cəfərli. Milli Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğunlaşdırılması və harmonizasiya edilməsinin bəzi problemləri. Maliyyə və uçot jurnalı. 2003. № 11.
- 26.. Mühasibat uçotu Qanunlar,Qaydalar, Təlimatlar "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı. Bakı 2007.